

Розділ 2. ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ ЯК ЗАСОБИ РОЗВИТКУ АСЕРТИВНОСТІ ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ (Н.О. Никончук)

Які властивості мають прислів'я і приказки?

Розвиток здібностей – це надзвичайно складний процес. Він пов'язаний не лише зі зростанням і здобутками, позитивними переживаннями та визнанням, а й з перешкодами і невдачами, сумнівами та зневірою, конфліктами, а часом і кризовими станами. Школярі, які стали на шлях розвитку обдарованості, потребують особливої уваги та підтримки з боку дорослих: батьків, вчителів та психологів.

У роботі з обдарованими дітьми можна використати паремії – прислів'я і приказки. Згаданий інструмент на сьогодні ще не оцінений належно і використовується мало. А дарма. Прислів'я і приказки мають цілу низку унікальних властивостей та можуть слугувати ефективним засобом психологічного впливу.

Особливості прислів'їв і приказок першими помітили й описали не психологи, а філософи, антропологи, етнографи та мовознавці. Однією з найцікавіших робіт у цій царині є робота українського мовознавця Олександра Потебні «*З лекцій теорії словесности. Байка. Прислів'я. Приповідка*» [9]. Дослідник звертає увагу на те, що загальною формою людської думки є пояснення підмета (чогось нового) присудком (тим, що було відоме раніше). Постійними присудками при мінливих підметах у різних життєвих ситуаціях слугують байки, прислів'я, приповідки. Вони є точками, навколо яких нагромаджуються типові факти для побудови узагальнення та зосереджується людська думка. Той, хто знайомий з великою кількістю таких поетичних творів та може вільно їх використовувати, має в запасі величезні мисленнєві маси. Олександр Потебня наполегливо рекомендує знайомити дітей з метафорами, робити запас паремій та при найпершій нагоді показувати дітям застосування прислів'їв і приказок у різних життєвих ситуаціях.

Що ж на сьогодні відомо про прислів'я і приказки? Стисло окреслимо властивості паремій, що згадуються у роботах М. Блека, М. Джонсона та Д. Лаккофа, А. Крикманна, О. Потебні О. Селіванової та інших дослідників.

- Прислів'я та приказки – це найменші художні твори, що мають усі характеристики тексту. На відміну від слів вони називають не окремі предмети, істоти чи явища, а постають знаками складних ситуацій та відношень між речами.
- Прислів'я і приказки фіксують завершену думку, яку складно поставити під сумнів або оскаржити. Ця думка відшліфовувалася століттями, витримала випробування часом та стала прототиповою в етносвідомості її носіїв. На протипагу прислів'ю можна запропонувати лише інше прислів'я.

- Прислів'я та приказки є метафорами. Вони впливають на особистість на рівні свідомості та на рівні несвідомого. Впорядковують, структурують досвід людини та допомагають їй досягнути те, чого вона не здатна до кінця зрозуміти. Паремії скорочують словесне вираження до яскравого образу та допомагають здійснити стрибок до інтуїтивного розуміння суті речей. Зауважимо, що нові смисли та цінності метафоричні твори пропонують не прямо, а опосередковано, завуальовано.
- Прислів'я і приказки виокремлюють в ситуації головне й ігнорують другорядне. Ці компактні метафори виконують функцію засобу «поліпшення» мислення: пришвидшують процеси аналізу, синтезу та узагальнення; економлять мисленнєві ресурси тощо.
- Паремії допомагають не лише досягнути ситуацію, яка склалася, але й вибудувати та реалізувати відповідну модель поведінки. Вони спонукають особистість до дій.
- Прислів'я і приказки (на відміну від творів інших жанрів усної народної творчості) не прив'язані до календарних та родинних обрядів і не мають вікової та статевої диференціації. Їх може використовувати у живому мовленні будь-хто будь-де і будь-коли.
- Велика кількість і різноманітність прислів'їв та приказок робить їх універсальними в плані відображення й регуляції різних аспектів діяльності та взаємодії людини з соціальним оточенням. Вони висвітлюють те чи інше явище з різних боків, показують грані, віддзеркалюють дрібні, але важливі деталі.

Підсумуємо. Паремії можна легко вмонтувати у будь-який діалог. У розмові прислів'я і приказки виглядають цілком природньо. Вони непомітно, дуже м'яко здійснюють просвітницький, розвивальний, терапевтичний вплив. Застосування психологом таких метафор не тільки уяскравить мовлення і виглядатиме доречним, а й буде дієвим та корисним².

Як підтримати асертивну взаємодію обдарованих підлітків?

Головні відмінності обдарованих та пересічних людей криються в особливостях їхніх цінностей. Тож будь-які розвивальні програми для підлітків, що стали на шлях розвитку обдарованості, будуть ефективними лише за умови впливу на ціннісну свідомість дітей.

У роботах О.Л. Музики описана ідея ціннісної підтримки розвитку здібностей особистості. Під ціннісною підтримкою дослідник розуміє «різновид

² Більше інформації про властивості та функції прислів'їв і приказок див. у праці: *Музика О. Л., Никончук Н. О. Розвиток здібностей молодших школярів засобами усної народної творчості: Навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. С. 61-70. URL: https://lib.iitta.gov.ua/704520/1/Muzyka_O_L_RZSUNT.pdf*

психологічної допомоги, спрямованої на гармонізацію особистісних цінностей людини, їх актуалізацію, видозміну чи розвиток з метою підтримки самоідентичності в процесі вирішення життєвих завдань і саморозвитку особистості» [1, с. 107]. Автор звертає увагу на те, що особистісні цінності стверджуються через соціальну рефлексію та набуття досвіду практичної діяльності й соціальної взаємодії [1; 2].

Обдаровані підлітки, які своїми здібностями вирізняються з-поміж ровесників, часто зазнають тиску пересічної більшості. Таким школярам важливо зберегти власну ідентичність. Буває таке, що оточуючі їм заздять, ігнорують або знецінюють їхні досягнення, пробують їх використовувати, можуть робити їм шкоду або ображати. Якщо дітям не вистачатиме вмінь або сил опиратися соціальному тиску, вони можуть відмовитися від розвитку здібностей та зійти зі складного шляху розвитку обдарованості. Варто навчити підлітків вести себе асертивно – наполегливо, але водночас чесно, відкрито й доброзичливо відстоювати власні кордони. Доцільно формувати у школярів вміння вибудовувати взаємодію з оточуючими на засадах поваги до себе та партнерів, досягати бажаного не принижуючи людей та не маніпулюючи ними, гідно зберігати ціннісну автономію, рухатися власним шляхом розвитку здібностей.

Прислів'я та приказки – яскраві вербальні формули, які доносять до дітей та утримують в полі уваги важливу інформацію, допомагають школярам проаналізувати та осмислити власний досвід. Учні виокремлюють стратегії діяльності та взаємодії з оточуючими, які виявилися ефективними в окремих ситуаціях, пробують використати їх в інших умовах, переконуються у їх доцільності. З часом такі стратегії закріплюються як особисті цінності, а пов'язані з ними вербальні формули як засоби саморегуляції. Таким чином, паремії збагачують освітнє середовище, розширюють можливості саморегуляції обдарованих дітей, сприяють позитивним змінам їх ціннісної свідомості [3-7].

Які бувають типи поведінки?

Розвиток асертивності у підлітковому віці варто розпочати з ознайомлення школярів з різними сторонами людських взаємин, перевагами та недоліками різних стратегій взаємодії.

У роботі Ренді Дж. Патерсона **«Практичний посібник з асертивності. Як висловлювати свої думки і відстоювати себе на роботі та в стосунках»** описані чотири основні типи поведінки людей: пасивний, агресивний, пасивно-агресивний та асертивний. Перші три типи автор розглядає як деструктивні, останній – як конструктивний [8]. На думку дослідника, прихильники різних типів поведінки відрізняються:

- ✓ ціннісним ставленням до себе та інших;
- ✓ бажанням контролювати власне та чуже життя;
- ✓ готовністю відкрито, прямо і чесно говорити про свої потреби;
- ✓ сміливістю у спілкуванні та діях;

- ✓ наполегливістю у досягненні бажаного;
- ✓ стійкістю у відстоюванні власних кордонів;
- ✓ готовністю приймати та надавати позитивний і негативний зворотній зв'язок.

ОСНОВНІ ТИПИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ

Візуалізовано за допомогою Adobe Firefly на основі ідей Ренді Дж. Патерсона

Представники **пасивного типу поведінки** зазвичай на перше місце ставлять потреби інших людей. Вони бояться контролювати ситуацію, уникають активних дій. Не можуть говорити про свої потреби відкрито. Покірно приймають те, що їм пропонують інші. М'які та неагресивні. Уникають конфліктів будь-якою ціною. Дуже хочуть отримати схвалення. Болісно переживають невдоволення ними. Іншим дають лише позитивний зворотній зв'язок, і роблять це неспішно та нечасто.

Люди, які обирають **агресивний тип поведінки**, на перше місце ставлять власні потреби і не приховують це. Бояться втратити контроль над ситуацією. Відкрито говорять про свої потреби. Сміливі, рішучі і наполегливі. Можуть бути жорсткими та агресивними. Провокують конфлікти, не хочуть погоджуватися на компроміс. Не бояться отримати негативний зворотній зв'язок. Самі дають людям переважно негативний зворотній зв'язок.

Представники **пасивно-агресивного типу поведінки** на перше місце ставлять власні потреби, але старанно це приховують. Зазвичай демонструють згоду з іншими, покірність, однак шукають зручного моменту, щоб досягнути свого у непрямий спосіб. Нещирі. Можуть удавано демонструвати м'якість та маскувати агресію. Уникають відкритого протистояння і конфліктів. Схильні до відмовчання або лестошів безпосередньо у взаємодії. Уникають прямо давати негативний зворотній зв'язок іншим, але використовують можливість зробити це непрямо, наприклад, пліткують поза спиною.

Люди, які обирають **асертивний тип поведінки**, відкрито говорять про свої потреби, однак готові врахувати й потреби інших. Сміливі, рішучі та наполегливі, але водночас і помірковані. Такі люди мають гарний баланс м'якості та жорсткості. Доброзичливі та не проявляють агресію. Схильні до співробітництва та пошуку компромісу у взаємодії. Готові отримувати як позитивний, так і негативний зворотній зв'язок та при необхідності надати обидва типи зв'язку іншим. Здатні щиро поцінувати досягнення людей навколо.

У різних життєвих ситуаціях підлітки можуть обирати й різні стратегії поведінки, однак для побудови гарних взаємин, розвитку здібностей та особистісного зростання кожного з учасник взаємодії, дуже бажано, щоб школярі надавали перевагу саме асертивній поведінці.

Які прислів'я і приказки можна використати для ілюстрації різних типів поведінки? Паремії можуть слугувати гарним ілюстративним матеріалом для ознайомлення дітей зі складним світом соціальних стосунків [10-12]. Метафори можуть допомогти школярам зрозуміти особливості поведінки оточуючих та власної поведінки; усвідомити складність, суперечливість та полімотивованість вчинків різних людей; помітити переваги й недоліки різних типів взаємодії; проаналізувати доречність тієї чи іншої поведінки в різних життєвих ситуаціях; належно оцінити переваги асертивної взаємодії тощо.

- Прислів'я і приказки можуть готувати підлітків до того, що життя багате на виклики та труднощі (*«На віку, як на току – і натопчешся й намусуєшся, і начхаєшся й натанцюєшся», «На віку, як на довгій ниві: не пройдеши ноги не поколовши», «Усього буває на віку – і по спині, і по боку»*).
- За допомогою паремій можна показати дітям, що люди зазвичай мають різні погляди та керуються різними цілями (*«У всякій лісі всякого й життя», «Одне плаче, друге скаче», «Одне каже – «Світай, Боже»; друге каже – «Не дай, Боже»; а третє каже – «Мені все одно: чи день, чи ніч»*).
- Прислів'я і приказки варто використати для ознайомлення дітей з різними типами ціннісної взаємодії:
 - ✓ **пасивною** (*«З м'якого тіста», «Лантух з половою, «Живе чужим розумом», «Пливе за течією», «Поперек слова не скаже», «Його і кури заклюють»*);
 - ✓ **агресивною** (*«Гостре як бритва!», «Пече як кропива, а колеться як їжак», «Викручує руки», «Варить воду», «Вимотує душу», «Очі видирає», «Іде по головах», «Без ножа ріже!», «Без вогню пече!»*);
 - ✓ **пасивно-агресивною (маніпулятивною)** (*«В очі – одне, а поза очі – друге», «На язичці медок, а на думці льодок», «Дивиться лисичкою, а думає вовком», «В ноги кланяється, а за п'яти кусає»*);
 - ✓ **асертивною** (*«Сам собі хазяїн», «Сам собі пан», «Своя голова на плечах», «Має свій розум», «Не дасть собі в борщ наплювати»*).

Які прислів'я і приказки можна застосувати для розвитку асертивності обдарованих підлітків? Вміння вибудовувати та оберігати власні кордони є важливою складовою асертивної поведінки. Воно тісно пов'язане з почуттям гідності та самоповаги, готовністю діяти та брати відповідальність за якість власного життя, активністю, ініціативністю та наполегливістю. Обдарованим підліткам достатньо складно відстоювати власні інтереси і водночас демонструвати повагу та доброзичливість до інших людей. З одного боку, у дітей може виникнути спокуса досягнути бажаного простішим шляхом – вдатися до маніпуляцій чи агресії. З іншого боку, у школярів може з'явитися думка поступитися власними інтересами, щоб уникнути конфліктів та зберегти більш-менш приязні взаємини. Варто підтримати спроби підлітків відкрито говорити про свої інтереси, сміливо відстоювати цінності, рухатися власним шляхом розвитку обдарованості.

- Прислів'я і приказки можна використати для профілактики пасивної поведінки, надмірної м'якості та поступливості підлітків у соціальній взаємодії (*«На криву березу і кози скачуть», «Тихого та смиренного і кури клюють», «Низький перелаз – усім людям дорога», «Не будь бараном, то й вовк не з'їсть»*).
- Паремії варто застосувати для формування у підлітків готовності сміливо говорити оточуючим про свої інтереси та потреби (*«Хто з язичком, той з пиріжком», «Вчасне слово варте двох опісля», «Хто нічого не говорить, той на все пристає»*).
- Прислів'я і приказки доцільно використати для підтримки у школярів почуття власної гідності, самоповаги та впевненості у собі (*«Знай собі ціну», «Живи своїм розумом», «Грай у свою дудку», «Тримайся свого», «Іди своєю дорогою», «Шануй сам себе, шануватимуть й люди тебе»*).
- Метафори варто застосовувати для підтримки активного відстоювання дітьми власної позиції (*«Не давай собі на носі ґрати!», «Не давайся під ноги!»*).
- За допомогою прислів'їв і приказок можна показати школярам різні стратегії захисту особистих кордонів:
 - ✓ **ігнорування недоречних зауважень** (*«На всякий пчих не наздоровкаєшся», «На кожний гук не одгукнешся»*);
 - ✓ **обмеження надлишкової цікавості та втручання в особисті справи** (*«Не суй носа до чужого проса», «Не рипай чужих дверей», «Пильнуй носа свого, а не кожуха мого», «Не мішайся в чужі лика!»*);
 - ✓ **відмова від недоречних порад та допомоги** (*«Добра трава, але не для нашого коня», «Хоч буйна трава, та не для мого вола»*);
 - ✓ **обмеження знецінювання** (*«Будь собі чий хоч, а моєї трави не толоч»*).

Отже, українські прислів'я і приказки можуть слугувати засобом розвитку

асертивної поведінки, налагодження позитивних взаємин школярів, формування середовища, сприятливого для розвитку здібностей та обдарованості підлітків. За допомогою прислів'їв і приказок можна показати підліткам складний світ міжособистісних стосунків, ознайомити їх з різними типами ціннісної взаємодії, а також зі шляхами та засобами відстоювання власних кордонів. Завдяки метафоричності та величезному розмаїттю паремії стають потужним інструментом впливу на особистість. Використання у консультуванні, просвітницькій та тренінговій роботі рідного для дітей етнічного матеріалу робить його впливи природними, м'якими і водночас дієвими. Це сприяє гармонізації ціннісної свідомості підлітків, розвитку їх стійкості в складних життєвих ситуаціях.

Література

1. Музика, О. Л. Ціннісна підтримка розвитку здібностей та обдарованості. *Психологічні засади розвитку обдарованої особистості в освітньому середовищі: методичний посібник* / О. Л. Музика, Д. К. Корольов, Р. О. Семенова та ін.; за ред. О. Л. Музики. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 107–111. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/9932/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A2015.pdf>
2. Музика, О. Л. Теоретико-методологічні засади дослідження аксіогенезу обдарованої особистості в освітньому просторі. *Аксіогенез обдарованої особистості в освітньому просторі: монографія* / О. Л. Музика, Д. К. Корольов, О. О. Музика, Н. О. Никончук та ін.; за ред. О. Л. Музики. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2020. С. 6–40. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/723153/1/%D0%9C%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%A0%D0%90%D0%A4%D0%86%D0%AF%202020.pdf>
3. Музика, О. Л., Никончук, Н. О. Розвиток здібностей молодших школярів засобами усної народної творчості: Навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. С. 61-70. URL: https://lib.iitta.gov.ua/704520/1/Muzyka_O_L_RZSUNT.pdf
4. Никончук, Н. О. Ціннісна підтримка розвитку здібностей та обдарованості підлітків засобами усної народної творчості. *Ціннісна підтримка розвитку обдарованої особистості в освітньому просторі. Психологічна технологія: практичний посібник* / за ред. О. Л. Музики. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 87-132. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737267/1/%D0%9F%D0%9E%D0%A1%D0%86%D0%91%D0%9D%D0%98%D0%9A.pdf>
5. Никончук, Н. О. Метафори у роботі з обдарованими дітьми. *Обдаровані діти – скарб нації!* матеріали VI Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 22–28 жовтня 2025 року) / Упоряд.: М. С. Гальченко, В. М. Шульга. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2025. С. 770-778. URL: <https://iod.gov.ua/content/events/77/vi-mizhnarodna-naukovo-praktichna>

6. Никончук, Н. О. До проблеми розробки тренінгу асертивності обдарованих дітей та підлітків. *Асертивна взаємодія обдарованих учнів і студентів у складних життєвих ситуаціях*: тези доповідей учасників XVIII науково-практичного семінару, 24 жовтня 2024 р. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. С. 44–47. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742938/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%B7%D0%B1.24.10.2024.pdf
7. Никончук, Н. О. Розвиток асертивності обдарованих дітей і підлітків засобами усної народної творчості. *Асертивність і саморозвиток учнів та студентів з ознаками обдарованості в умовах війни*: тези доповідей XVII науково-практичного семінару, 25 квітня 2024 р. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. С. 38–40. URL: https://lib.iitta.gov.ua/740682/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8_%D0%B7%D0%B1.25.04.2024.pdf
8. Патерсон, Ренді Дж. Практичний посібник з асертивності. Як висловлювати свої думки і відстоювати себе на роботі та в стосунках. Житомир: Морфеус, 2023. 400 с.
9. Потебня, О. О. З лекцій теорії словесности. Байка. Прислів'я. Приповідка / ред. О. Ветухов, Ф. Ю. Зелінський; Харків: Державне видавництво України, 1930. 112 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Potebnia_Oleksandr/Z_lektsii_teorii_slovesnosty_Baika_prysliv_a_prypovidka.pdf
10. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / АН УРСР. Інс-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського / упоряд. М.М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1991. 440 с.
11. Прислів'я та приказки: Людина. Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського / Упоряд. М.М. Пазяк; відп. ред. С.В. Мишанич. Київ: Наук. думка, 1989. 480 с.
12. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського / Упоряд. М.М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1990. 528 с.